

İslam Siyaset Düşüncesinde Zorbalardan Devletin Zorbalığına

From the State of Tyrants to the Tyranny of the State in Islamic Political Thought

Hasan Özalp*

İş başına geçti mi yeryüzünde bozgunculuk (fesat) çıkarmak, ekini ve nesli yok etmek için uğraşır. Allah ise bozgunculuğu sevmez. (2/Bakara, 205)

Öz

İnsanlığın son birkaç asırda farklı nedenlerden dolayı çok acı tecrübeler yaşadığını biliyoruz. Bu acı tecrübelerin en korkuncu ve yıkıcı olanı ise devletler eliyle yapılan savaşlardır. Bu savaşlarda milyonlarca insan sakat kaldı veya öldü. İnsanlar yerlerinden yurtlarından oldular, mallarını kaybettiler. Göç ettiler veya göçe zorlandılar. Günümüzde hala bu tür olaylara tanıklık ediyoruz. Devletleri böyle yıkıcı ve yok edici savaşlara iten faktörler nedir? Peki düşünürler ve politikacılar bu yaşananlardan ders çıkarabiliyorlar mı? İşte biz bu makalede devletleri böyle küresel ölçekte yıkıcı savaşlara iten faktörlerin ne olduğuna dair İslam Siyaset düşünürü Farabi üzerinden cevaplar aramaya çalışacağız. Farabi'ye göre devletler erdemli ve erdemsiz olmak üzere iki kısma ayrılır. Erdemsiz devletlerde cahil, fasık, sapık ve değişmiş olmak üzere dört kısma ayrılır. Bu çalışmada problem edindiğimiz konu, cahil şehirlerin bir parçası olan zorba şehirlerdir. Çünkü zorba şehirler ve onların yöneticileri mal kazanmak, onur elde etmek ve kendi yaşam alanlarını genişletmek için insanların kanlarını dökmeyi, mallarına el koymayı ve şehirleri yıkıma uğratmayı hayatın bir amacı olarak algılamaktadırlar. Ayrıca çalışmamızda bu tür devletlere karşı neler yapılabilir sorusuna cevap arayacağız.

Anahtar Kelimeler: Farabi, Erdemli şehir, Cahil şehirler, Zorba şehirler.

Abstract

We know that humanity has experienced very painful experiences for various reasons in the last few centuries. The most terrifying and destructive of these painful experiences are the wars waged by states. In these wars, millions of people were disabled or killed. People were displaced from their homes, lost their belongings. They migrated or were forced to migrate. Even today, we still witness such events. What were the factors that drove states to such destructive and devastating wars? Were thinkers and politicians able to learn from these experiences? In this article, we will try to seek answers through Islamic Politics thinker Farabi about the factors that push states to such devastating wars on a global scale. According to Farabi, states are divided into two categories: virtuous ones and non-virtuous ones. In non-virtuous states, there are four categories: ignorant, sinful, deviant, and altered. What concerns us in this study are the tyrant cities that are part of ignorant cities. Because tyrannical cities and their rulers perceive it as a purpose of life to shed people's blood, seize their property and destroy cities in order to gain property, gain honor and expand their own living space. We will also seek answers to the question of what can be done against such states.

Keywords: Farabi, Virtuous cities, Ignorant cities, Tyrant cities.

* Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi ABD, ozalphan66@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1487-9509

Extended Abstract

We know that humanity has experienced very painful experiences for various reasons in the last few centuries. The most terrifying and destructive of these painful experiences are the wars waged by states. In these wars, millions of people were disabled or killed. People were displaced from their homes, lost their belongings. They migrated or were forced to migrate. Even today, we still witness such events. What were the factors that drove states to such destructive and devastating wars? So, were thinkers and politicians able to learn from these experiences?

What Israel did in Palestine with its allies, what the Syrian state inflicted on its own people with its supporters, the policies implemented by the People's Republic of China against the Uyghur Turks in the East Turkestan Region, the tragedy observed in the Russia-Ukraine War, and the traces left on the human soul by the destructive and destructive power common to all of them. All of these undoubtedly left indescribable effects and pain even on people who were not directly involved in the events. Some groups, which normally would not be possible to come together, come together in the bracket of being human and show a global reaction against these oppression and tyranny. So, were thinkers and politicians able to learn from these experiences? In this article, we will try to seek answers through Islamic Politics thinker Farabi about the factors that push states to such devastating wars on a global scale. According to Farabi, states are divided into two categories: virtuous and non-virtuous. In non-virtuous states, there are four categories: ignorant, sinful, deviant, and altered. What concerns us in this study are the tyrant cities that are part of ignorant cities. In this article, the definition of tyrant cities, which is an important part of Farabi's political thought, their methods, and the methods applied to these systems are discussed.

A person or entity that forces others to work against their will by relying on their own power, applies pressure for their own interests based on that power, and aims to harm others' property and lives is called a tyrant. According to Farabi, tyrant cities are "cities that struggle and wage war for superiority. Their main purpose is to prevent others from subjugating them and to subjugate others. In this regard, they collaborate with states like themselves. Their goal is simply the pleasure derived from this dominance. Tyrannical cities and their rulers perceive it as a purpose of life to shed people's blood, seize their property and destroy cities in order to gain property, gain honor and expand their own living space. We will also seek answers to the question of what can be done against such states.

According to Farabi, the communities described above are tyrant cities. However, not all tyrant cities have the same character. They employ different methods and actions aimed at different purposes. Some of them engage in tyranny directly to shed the blood of people. Another one resorts to pressure and tyranny to take away the property of the other parties and exploit them. Yet another part enslaves others to themselves. But the common point of all of them is to prevail, to subjugate, and to humiliate. The real purpose of shedding blood, exploiting, and enslaving is the feeling of happiness.

The state established by these tyrant individuals will undoubtedly be a dictatorial state and will grant no rights to anyone in terms of freedom of thought, life, or property. For this purpose, everything will be deemed legitimate and permissible. Because for them, shedding blood, enslaving people, and seizing others' property solely because they are powerful are not just a goal but also the purpose of life and actions that bring happiness. This also demonstrates the following: Material power, which is not based on true knowledge, a proper moral principle, and true belief, has a destructive effect like a monster. Because it deludes itself into thinking it is right only because it is powerful.

Farabi, when listing all these cities or states, never exemplifies political theory or state models based on a religion, nation, or culture. We will also not provide an exemplification based on a specific state or nation while remaining loyal to his approach. In fact, in the age we live in, these examples have exposed themselves to such an extent that one would have to be not only blind but also devoid of common sense and lost in logical reasoning to not see who the perpetrators of this organized evil and planned oppression are. One reason for avoiding naming individuals is this. Based on Farabi's thought, We can state the following expression: By educating and raising the awareness of societies in terms of wisdom and virtue, we need to teach to who all people that the world is a living space that belongs to all people, Not only a single nation, ideology and belief. We have to leave our children a world that is more free, secure, and fulfilling, where sustainable peace reigns and no one intrudes upon another's living space. If we can build in them the awareness that it is not the powerful but the just who are right, we hope that the prevailing tyranny of today will fade, and a more just, peaceful, and trustworthy world will be established."

Giriş

İnsanoğlu son yüzyılda devletler eliyle yürütülen ve şimdiye kadar yaşanmamış, kitlesel ölümlere ve büyük yıkımlara neden olan çok acı tecrübeler yaşadı. Tecrübe ettiği bu olaylardan hiç ders almamış olacak ki son zamanlarda yaşadığımız benzer durumlar ve küresel bunalım vicdan sahibi herkesi derinden etkilemektedir. İsrail'in müttefikleriyle birlikte Filistin'de yaptıkları, Suriye devletinin destekçileriyle birlikte kendi halkına çektirdikleri, Çin Halk Cumhuriyeti'nin Doğu Türkistan Bölgesindeki Uygur Türklerine uyguladığı politikalar, Rusya-Ukrayna Savaşında gözlemlenen trajedi ve hepsinde ortak olan yıkıcı ve yok edici gücün insan ruhuna bıraktığı izler olayların doğrudan bir parçası olmayan insanlarda bile şüphesiz tarif edilemez etkiler ve acılar bıraktı. Normalde bir araya gelmesi pek de mümkün görünmeyen gruplar ve düşünce taraftarları, insan olma parantezinde bir araya gelerek yaşanan bu zulüm ve zorbalıklara karşı küresel bir tepki gösteriyorlar. Devletler yaşanılana ses çıkarmasa da halklar yaşanılana hoşnutsuz görünüyor. Peki tüm bu yaşananların felsefi anlamda nedeni nedir? Bir insan, kendisi gibi başka bir insanı niçin öldürür? Bebek, çocuk, kadın ve yaşlı gibi savunmasız insanlar acımasız bir şekilde nasıl katledilir ve insanlar buna nasıl katlanır? Düşünsel gelenekte bunun bir açıklaması var mıdır? Yaşanan bu problemlere siyasi düşünce açısından çözüm üretmek mümkün müdür? Bunlara karşı biz ne yapabiliriz? Biz bu çalışmada bu ve benzeri sorulara İslam siyaset felsefesi geleneğinde kullanılan *egemenlik şehri* veya *zorba şehri* kavramı üzerinden Farabi'ye özel bir referansta bulunarak cevap aramaya çalışacağız.

Siyaset felsefesinin genel amacı iyi bir devletin nasıl kurulması gerektiğine dair ilkeleri belirlemektir. Bununla birlikte bu ilkelere uymayan devletleri de teker teker tanımlayıp ortaya koymaktır. İslam siyaset felsefesinde özellikle Farabi (870-950) bu problemi felsefesine konu edinen bir filozoftur. Farabi, siyaset ilminin çok kapsamlı bir tanımını yapar. Ona göre siyaset ilmi (ilmü'l medeni) sosyal bir varlık olan bireylerin entelektüel olarak yetkinleşme veya yetkinleşmeme durumlarına bağlı olarak belirli ahlaki amaçlarla bir araya gelmeleri, iradi bir şekilde bu amaçları gerçekleştirebilecek bir yönetici seçip devlet kurmaları, devletin belirli ilkelere göre yönetilmesi ve mutlu olup olmamalarını konu edinir (Farabi, 2018, ss. 14-15, 2019, s. 49). Farabi'ye göre bireyin, toplumun,

devletin ve hayatın amacı mutluluktur. Çünkü mutluluk zatı bakımından iyi olandır ve sırf kendisi nedeniyle istenen şeydir. Bu sebeple bireyler devlet kurarak mutluluğu gaye edinirler (Farabî, 1987, s. 61; Fârâbî, 2020, ss. 122-124).

Farabî'de siyaset ilminin ne olduğuyla ilgili uzun uzadıya bir tartışma yapmayacağız ama tanımdan anlaşılacağı üzere devletler erdemli (*fâzıl-faziletli*) ve erdemsiz şehirler¹ olmak üzere iki kısma ayrılır. Farabî'ye göre gerçek mutluluğa ulaşmak için yardımlaşmak amacıyla bir araya geliyorsa bu erdemli şehirdir. (Farabî, 1987, s. 39; Fârâbî, 2021, s. 188) Bu şehir, ahâlisinin varlığının devamı, geçinmesi ve hayatının korunması için gereken şeylerin en mükemmeli elde etmek amacıyla birbirine yardım eden şehirdir (Farabî, 1987, s. 38). Fakat şöyle bir gerçek var ki bu şehir öyle alelade insanların oluşturduğu bir topluluk değildir. Erdemli şehirler bilgi ve ahlak temeline dayalı devletlerdir. Bu tür devletlerde bilgiyi içselleştirerek ahlaki bir edinin kazanmış bireyler kendileri gibi insanlarla bir araya gelerek erdemli yöneticileri seçerler ve erdemli şehirler kurarlar. Böylece ideal mutluluğu elde ederler. Farabî'ye göre hepsi bir ve aynı mutluluğa yöneldiği halde farklı inançlara, kültürlere ve milletlere mensup insanlar da erdemli şehirler kurabilirler. (Fârâbî, 2020, s. 130) Ancak farklı şehirlerde farklı erdemli şehirlerin olması bunların birbirleriyle bir çatışma ve kavga halinde olacağı anlamına gelmez. Farklı uluslarda bulunmuş olsalar bile bunların niyetleri, amaçları ve yaşayış biçimleri uyumlu olduğu için bunlar özü itibarıyla adeta tek bir devlet veya hükümdar gibidirler (Fârâbî, 2020, s. 120). Farabî hakikat noktasında evrensel ve çoğulcu bir yaklaşım benimsemektedir. Ona göre hakikat tek olduğuna ve hakikate ulaşmanın yolları da benzer olduğuna göre farklı coğrafyalarda değişik inanç (*mille*) ve kültürlere mensup insanlar aynı hakikati bulabilir ve ona uygun yaşam tarzını benimseyebilirler. Şimdi çalışmamıza konu olan zorba şehirlere dönelim. Zorba şehirler, erdemsiz ve cahil şehirler sınıfına dahil oldukları için erdemsiz ve cahil şehirlerin karakterini yansıtan tüm çirkinlikler/reziletler aynı zamanda onların karakteristik bir özelliğidir. Bu sebeple sırasıyla erdemsiz, cahil ve zorba şehirleri inceleyeceğiz.

1. Erdemsiz Şehirler

Farabî'ye göre erdemli şehir tektir ve bu *el-Medine'ül fazıla*'dır. Erdemsiz şehirler ise erdemli şehrin karşısı olan ilkeleri benimseyen toplumlardır. Bunlar bilgiye karşı cehaleti, adalete karşı zulmü, liyakata karşı imtiyazı, refaha karşı yoksulluğu, saadete karşı elemi, merhamet ve dayanışmaya karşı zorbalığı benimsemişlerdir. Tıpkı insan karakterlerinin farklılığı ve bilgisizlik ve ahlaksızlık yollarının çeşitliliği gibi erdemsiz devletlerin ve toplumların sayısı da çeşit çeşittir. Erdemsiz şehirler, cahil şehirler, fâsık şehirler, sapkın şehirler ve mübeddel şehirler olmak üzere dört türdür. Bunların hepsi bozuk (fâsid)

1 Farabî düşüncesinde şehir bazen bir topluluğu bazen de bir yönetim sistemini yani devleti ifade etmektedir. Çünkü Farabî'ye göre insanlar doğası gereği toplumsal varlıklardır. Bu sebeple bir arada yaşarlar ve belirli kurallara göre hareket ederler. Bu topluluklar köylerden kasabalara doğru potansiyeline göre küçük, orta ve büyük nitelikte olabilir. Bu sebeple biz bu çalışmada medîne (şehir) kavramını yerine göre topluluk, şehir veya devlet anlamında kullandık.

yönetimlerdir. Bir de erdemsiz şehirde yaşayan erdemli insanlar vardır ki Farabi bunları ayırık otu anlamında ‘nevâbit’ olarak isimlendirir (Fârâbî, 2020, ss. 134-166; Özalp, 2023).

Farabî’ye göre, temel özellikler bilgiyi, mutluluğu ve hayatın amacını yanlış yorumlamak olan cahil şehirlerinde hayattan beklentileri açısından kendi içinde türleri vardır. Bunlar temel ihtiyaçları için yaşayan insanların oluşturduğu *zaruret şehri*, yaşamaktaki amacın sadece zenginlik ve servete ulaşmak doğrultusunda yardımlaşan *alçaklık yani nezâle şehri*, halkının amacının sadece yeme içme ve cinsel ilişkilerden doğan hazlar ve duygular olduğunu tahayyül eden *bayağılık (hasis) şehir veya düşmüş şehir*, hayatın amacının sadece görünüşte saygı ve övülme olduğunu zanneden insanların oluşturduğu *onur (kerame) şehri*, herkesin kendi arasında eşit olduğu ve üstünlüğün makam ve servete dayandığı *demokratik şehir* ve konumuza esas teşkil ettiği şekliyle halkının maksadının başkalarının kendilerine boyun eğdirmesini önleyerek; başkalarına boyun eğdirmek olan zorbalık (teğallüp, tehakküm) şehridir (Fârâbî, 2020, ss. 134-166, 2021, ss. 208-210).

2. Bilgisiz ve Erdemsiz İnsanların Şehri: Cahil Şehirler

Cahil şehir halkı, gerçek mutluluğun ne olduğunu bilmeyen ve onun ne olduğuna dair bir fikri dahi bulunmayan şehir ahalisidir. Daha da ötesi bunlar gerçek mutluluk ve erdeme yönlendirilseler bile onu anlayacak bir bilişsel düzeyde olmadıkları için ona asla inanmayacaklardır. Bu insanlar, “iyilikler kapsamında, sadece, görünüşe dayalı olarak iyilik olduğu zannedilen şeylerin bazısını bilirler ki bunlar, beden sağlığı, zenginlik, hazzın tadını çıkartmak bir gün keyfine göre serbestçe yaşamak ve üstün ve saygın olmak gibi hayatın gayesi olduğu sanılan şeylerdir” (Fârâbî, 2021, s. 208).

Bu insanlar eylemlerini bir bilgiye dayalı olarak değil de bilgisizlikle dolu nefislerinin onları harekete geçirmesinden dolayı yaparlar. Kimisi günlük temel ihtiyaçları için yaşarken, kimisi mal ve servet biriktirmek için yaşar. Bir kısmı oyun ve eğlence için yaşarken diğer bir kısmı zorbalık için çeşitli işler yapar. Doğal olarak zaten bilgi ve erdemden yoksun oldukları için yaptıkları bu kötü fiiller onlara kötü karakter kazandırır. Kötü karakter de kötü ve çirkin işler yapmalarına neden olur. Bu bir kısır döngüdür. Şöyle ki onların düşünce ve davranış döngüsü olması gerektiği gibi güzel bir şekilde değil de kötü yazı yazan kişinin durumu gibidir. Bir müddet sonra bu kişi kötü ve çirkin yazı yazma yeteneği kazanır. Bu böyle devam ettikçe yaptığı işi ne kadar çok tekrar ederse sanatı da o kadar eksik ve kötü olur. Benzer şekilde kötü ve çirkin işler yapan şehirlerin insanlar- da kötü heyetler kazanır. Hatta bir müddet sonra yaptığı kötü işlerden zevk almaya başlar. Farabi bu durumu hummalı hasta örneği ile açıklar. Hummaya yakalanan kişinin duyuları bozulduğu için lezzet veren şeylerden rahatsız olur hatta gerçekte tadı kötü ve bozuk olan şeylerden tat ve lezzet almaya başlar (Fârâbî, 2021, s. 220). Bu insanlar kötü şeylerden haz duyarken güzel ve erdemli şeylerden rahatsızlık duyarlar.

Peki bilgisizliğin ve erdemsizliğin derin kuyusuna batmış ve hakikatten bütünüyle kopmuş bu topluluk, bilgi insanlar tarafından uyarılsa ve bilgi ve erdeme davet edilse dinleyip tabi

olabilirler mi? Farabi bu noktada belki de haklı olarak karamsar görünmektedir. Çünkü bu insanların zihinlerine ve kalplerine bilgisizlik ve kötülük o kadar yerleştirmiş ki zaten yaptıklarını doğru olarak algılamaktadırlar. Bu durumu Farabi, “nasıl ki hastalar arasında hasta olduğunun farkında olmayanlar ve yine onların arasında hasta olmasına rağmen kendini sağlıklı zannedip doktorun sözüne kesinlikle kulak asmayan kimseler varsa bu cahil şehir halkı da kendilerini faziletli ve ruhsal olarak sağlıklı zannettikleri için bir yol göstericinin, öğreticinin ve rehberin sözüne asla kulak asmazlar” şeklinde açıklamaktadır (Fârâbî, 2021, s. 220). Zaten cahil şehir halkının en büyük özelliği gerçek mutluluğu ve hakikati anlayamamaları ve ona inanmamalarıdır. Şöyle ki onlara göre gerçek mutluluk beden sağlığı, zenginlik ve hazzın tadını çıkarma, keyfine göre serbestçe yaşamak, en üstün ve saygın olmak gibi hayatın gayesi olduğu sanılan şeylerdir. Bu insanlara göre bunların hepsini gerçekleştiren kişi en büyük ve en mükemmel mutluluğu elde etmiş kimsedir (Fârâbî, 2021, ss. 206-208).

Cahil şehirlerde yaşayan insanların hepsi erdemsiz değildir. Bunlardan bir kısmı zorunlu nedenlerden dolayı orada yaşamaktadır. Peki cahil şehirlerde yaşayan erdemli insanlar hakkında neler söylemek gerekir? Farabi’ye göre bu iyi insanlar sürekli aynı kötülüklerle tanıklık ettikleri ve düşündüklerinin aksini yapmaya zorlandıkları için zihinleri ciddi anlamda bulanıktır (Fârâbî, 2021, s. 226). Erdemsiz şehirdeki erdemli insanların, tabiatlarını koruyabilmeleri için o yerden göç etmeleri gerekir. Çünkü böyle bir yerde yaşamak onlara haramdır. Şayet göç edebilecekleri bir yerleri yoksa bu insanlar yaşadığı yerin yabancısıdır, perişandır ve ölüm onlar için hayattan daha hayırlıdır (Farabi, 1987, s. 71).

Cahil şehirlerin zihnini şekillendiren bazı bozuk ilkeler vardır. Bunların doğru tespit edilmesi gerekir. Aksi takdirde cahil şehirlerin halkının zihnini şekillendiren hareket noktaları doğru tespit edilemezse onlardan gelecek olan zararlara karşı önlem almak güç olabilir. Farabi’ye göre bu toplulukların zihinlerini şekillendiren ve onları cehalete sevk eden bu bozuk ilkeler şunlardır:

- i. Cahil ve sapkın şehirler dinin ve inancın bir kısım bozuk kadim görüşlere dayandığı yönetimlerde ortaya çıkar. Yanlış dinin inançları doğru bir kaynağa değil bozuk ve yanlış düşüncelere dayanırsa bu şekilde gelebilirler. Yani bir din, kesin ve burhani delillere değil de daha alt seviyede hata, cedeli ve sofistik delillere dayandırılırsa burada bozuk bir din ortaya çıkar (Farabi, 2008, ss. 87-89).
- ii. Bu cahil insanlara göre alem sürekli bir değişim göstermektedir. İnsanların ulaştığı her şey değişmekte ve daha önce kavradığımız şey başka bir şeye dönüşmektedir. Dolayısıyla bunlar için mutlak bir hakikat yoktur. Onlara göre, tek hakikat, kendi davrandıkları şekildedir.
- iii. Hayat bütünüyle zıtlıklarla doludur ve her bir şey diğerini yok etme peşinde koşmaktadır. Her şey zıttını bozuma uğratarak tür bakımından kendine benzer bir cisme dönüştürür ve varlığını devam ettirmektedir. Dolayısıyla bunlar da başkalarını kendine dönüştürmeyi meşru sayarak, keyfe ma yeşa tasarrufta bulunmaktadır.

- iv. Hayatta bir mücadele vardır ve tek hakikat kişinin kendisinin üstün olmasıdır. Bundan dolayı insana kendisine zararlı olanı def etme ve kendisine faydalı olmayan bir şeyi ortadan kaldırma gücü verilmiştir. Ayrıca insan, kendisine fayda sağlayacak ve kendisini üstün kılacak şeyleri kendi çıkarları için hizmetinde kullanması kişiyi var kılan şeylerdendir. Bu durum insanı üstün yapar. Bu sebeple her tülü zorbalık ve keyfilik meşrudur.
- v. Tıpkı diğer hayvanların yaşamlarını devam ettirebilmek için başkalarına saldırdığı gibi bunlar da başkasına zarar vererek veya onları yok ederek varlığını devam ettirme eğilimindedir. Kendisinden başka bir mevcudun olmaması gerektiğine inanırlar. Bu sebeple onlara göre başkasının varlığı zararlıdır. Dolayısıyla kendinden olmayan başkasına ya egemen olunmalıdır ya da onlar yok edilmelidir. Cahil şehir halkına göre, türler arasında galip gelen üstün olandır. Galip olan her zaman ya bazılarını yok edip ortadan kaldırır. Doğası gereği bu şeyin varlığını kendi varlığı için bir eksiklik ve zarar olarak görür veya bazılarını hizmetinde kullanır ve boyunduruğu altına alır çünkü onlar kendisinden dolayı var olmuşlardır (Fârâbî, 2021, ss. 237-240).

Özetle, Farabi bu tür cahil ve zorba şehir halkının bir tür doğal ve kültürel seleksiyona inandıklarını ifade ediyor görülmektedir. Bunlara göre hayatta kalmak için insafsız ve merhametsiz bir savaş ve kavgaya tutuşmak gerekir. Hayata egemen olan ilke, bir cidal bir kavga ve bir savaştır. Cahil şehir halkının inançlarına göre karşılıklı sevgi ve bağlılık tabii veya iradi olarak mümkün değildir. Bir insanın diğer insanlara kin duyması ve herkesin herkese karşı suçsuzluk duyması gerekir. Sadece zorunluluk ve ihtiyaç durumlarında belki bir araya gelinip ittifak edilebilir. Daha sonra güçlü olan zayıf olanı yendiği zaman ittifak biter (Fârâbî, 2021, s. 242). Bu sebeple kendilerinden olmayan herkes daha sonra göreceğimiz üzere hile, aldatma ve kan dökme yoluyla ve zorla boyunduruk altına alınarak mallarına el konulmalı ve köleleştirilmelidir. Zaten hizmet edecek kişi ancak köleleştirilirse itaat edebilir. Bu sebeple beden ve silah bakımından en güçlü olan başka birine zorla boyun eğdirir.

Cahil şehir halkı ve zorba insanlar sadece zayıf olanlara yönelik böyle acımasız ve zorba bir tutum takınmaktadır. Kendilerince birbirlerine karşı bir bağlılık, karşılıklı sevgi ve uyumun bulunduğu şartlarda mümkündür. Ancak bu belirli koşullarda gerçekleşebilecek bir durumdur. Yine kendilerinin belirlediği koşullara göre öncelikle aynı soya dayalı olmaları gerekebilir. Çünkü aynı atadan gelmek farklılıkları ve nefreti en aza indirecektir. Zaten kavganın nedeni de bu farklılıklardır. Bu durum bize biraz İbn Haldun'un (1332-1406). asabiyet teorisini çağrıştırmaktadır. Buradan hareketle İbn Haldun'un asabiyetinin kaynağını da sorgulayabiliriz. Cahil ve zorba şehir halkının karşılıklı sevgiye ve anlaşmaya iten diğer bir unsur ise servete dayalı birliktelik yani kendisiyle galip oldukları zenginlikleridir. Kısaca müşterek maddi çıkarlar diyebiliriz. Onları bir araya getiren birliktelik ve sevgi nedeni ise karşılıklı sözleşmeye dayalı birlikteliktir. Burada açık bir şekilde asabiyeti ve sömürünün yıkıcı gücüne tanıklık ediyoruz.

Bu bahiste Farabi, bozuk dini inanışa odaklanmakta ve niteliksiz bir zihnin dini nasıl çıkarına göre yorumladığına ve kötü amaçlar için kullandığına dikkat çekmektedir. Farabi bunu insanın gönülden Tanrıya inanması, ona bağlanması ve boyun eğmesi anlamına gelen huşû başlığı altında ele almaktadır. Farabi, Tanrı'ya ve ruhanilere inanmak, Tanrı ve ruhanileri tazim edip dua; tesbih ve takdisde bulunmak, dünya nimetlerini terk etmek ve bu sayede ahirette daha yüksek mutluluğa ulaşacağına inanmak ve öldükten sonra hesap vermek gibi düşünceleri ifade eden huşû düşüncesini bu insanların yanlış yorumladığını düşünmektedir. Cahil şehirlere göre bu düşünceler toplumun bir kısmı için yararlı diğer bir kısmı için ise zarar sağlayan hile ve tuzak kabilinden şeylerdir. Cahil şehir halkına göre bu yöntem, iyilikler veya nimetleri alenen meydana çıkıp savaşmak yoluyla ele geçirmekten aciz olanların kullandığı hile ve tuzaklardandır. Yine bunlar bedenleriyle, silahlarıyla, taraftarlarını ve yardımcılarını teşvik etmek suretiyle alenen kandırmaya yönelik tuzaklardır. Korkutmak ve baskı altına almak için bu tür şeyler yapılmaktadır (Fârâbî, 2021, s. 252).

Cahil şehir halkına göre tüm bu uluhiyet tezahürleri, ruhaniler, dualar ve merhamet temennileri, ilahi lütuf ve ihsan söylemleri özü itibarıyla tamamen bir hile ve tuzaktır. Cahil şehrin insanların iddia ettikleri bu şeyler bütünüyle dışlanacak iddialar değildir. Tarihin farklı dönemlerinde dinler ve inançlar bu tür menfaatler için bazı çıkar grupları ve şarlatanlar tarafından kullanılmıştır. Oysa dinin davetçileri ve samimi inananlar, bahsi geçen iddiaların aksine bireysel ve toplumsal mutluluk ve refah için fedakarlık ile ömürlerini harcamışlar ve toplumdan hiçbir menfaat ve çıkar beklememişlerdir. Dolayısıyla dini ve dini duyguları bütünüyle çıkar amaçlı söylemler olarak görmek ya dini bilmemekten ya da yanlış ve çarpıtılmış bir şekilde okumaktan ibaret olan ideolojik bir yorumdur.

Cahil şehirler veya devlet arasında bizim gündemimizi doğrudan işgal eden zorba şehirlerdir. Farabi bu şehir halkını, egemenlik şehri (*el-Medinetü't teğallüb*) tahakküm şehri ve doğrudan zorbalık şehri (*el-Medinetül' cebbârîn*) gibi farklı kelime ve kavramlarla ifade eder. Farabi, zorba devlet konusunda dört şeye odaklanır: Birincisi, bunların kim olduğu yani tanımı, ikincisi amaçlarının ne olduğu ve üçüncüsü bu amaçlarına nasıl ulaşmaya çalıştıkları, dördüncüsü böyle bir şehrin yöneticisidir.

3. Zorba Şehir veya Zorbalar Şehrinin Kimliği

İşini yapmak için gücüne güvenerek zorla iş yaptıran, yine gücüne dayanarak çıkarları için baskı uygulayan; başkasının malına ve canına kast eden kişi ya da kuruma zorba denir. Farabi'ye göre zorba şehirler "üstünlük için mücadele ve savaş veren şehirlerdir." Bunların temel amacı başkalarının kendilerine boyun eğdirmesini önlemek ve tam aksine onları kendilerine boyun eğdirmektir. Bu hususta kendileri gibi olan devletlerle yardımlaşır. Bunların hedefi sadece bu galebeden kendilerine ulaşan hazdır (Fârâbî, 2020, s. 148, 2021, s. 208).

Cahil şehirlerde insanların itibarı, liyakat ve erdem ile değildir. Onlar itibar ve liyakati, zenginlik, onur, çokça mala sahip olup insanları ona hizmet etmesi ve zorbalık yapmak

olarak görmektedir. İnsanlar zorbalık sayesinde onurlandırılır. Çünkü böylece insanlar zorla diğerlerine baş eğdirir, onları köle yapar, kendince kötölüklerden korunur ve başkasına kötölük yapabilme gücü kazanır. Bu sayede de imrenilen ve hayranlık duyulan bir kişi olduğu zannına kapılır (Fârâbî, 2020, s. 142). Bu sebeple Kınalızâde (1510-1572) bu bahiste öfke (*gadab*) gücüne dayanan devletin durumunu canavarlık şehri olarak ifade etmektedir (Kınalızade, 2010, s. 141). Bunlar zorbalık ve zulüm ile halkını köleleştirirler ve devlet olmanın böyle bir şey olduğunu zannederler. (Kınalızade, 2010, s. 152)

4. Zorba Şehirlerin Karakteri ve Yöntemi

Farabî'ye göre yukarıda tanımını verdiğimiz topluluklar, zorba şehirlerdir. Fakat tüm zorba şehirler aynı karaktere sahip değildir. Onlar farklı amaçlara matuf değişik yöntemler ve eylemlerde bulunurlar. Bunlardan bir kısmı doğrudan insanların kanını dökmek için zorbalık yapar. Diğer bir kısmı karşıdakinin malını almak ve sömürmek için baskı ve zorbalığa müracaat eder. Diğer bir kısmı ise başkalarını kendine köle yapar. Ama hepsinin ortak hareket noktası üstün gelme, boyun eğdirme ve zelim kılma (Fârâbî, 2020, s. 150). Kan dökmenin, sömürmenin ve köle edinmenin gerçek amacı mutluluk hissidir. Ama bu hissi elde etmek için amaçlarına farklı yöntemlerle ulaşabilirler. Bunlardan bir kısmı hileli işler yaparak karşıdakine boyun eğdirir. Bir kısmı şiddet kullanarak bunu yaparken diğer bir kısmı hem hile hem de şiddet yoluyla karşıdakini egemenliği altına alıp köleleştirmeye çalışır. Öyle ki kan akıtmak yoluyla boyun eğdirmek isteyenler, örneğin düşman olarak seçtiği kişi şayet uyuyorsa hemen malını ve canını almaz. Karşıdakinin uyanmasını bekler ki onu hoşlanmayacağı korkunç bir şeye uğratsın (Fârâbî, 2020, s. 150). Bu sebeple erdemli şehirlerde savaş düşmanı yenmek ve galibiyet elde etmek içindir. Oysa bu tür şehirler böyle bir savaş haksız bir savaştır. Bunlara göre savaştan amaç “başka bir şey için değil, sadece öfkeyi dindirmek veya zaferden zevk almaktır.” Hatta “öldürmek suretiyle öfkeyi gidermeyi amaçlayan insanların çoğu, kendilerini kızdıran kişileri öldürmezler; bilakis kızdırmayanları öldürürler. Çünkü böyle bir insan kendisinde öfkenin sebep olduğu sıkıntıyı gidermeyi amaçlar.” Oysa erdemli şehirlere göre bu tür eylemlerin hepsi haksız bir savaştır (Farabî, 1987, s. 57).

Düşmanlarına böyle vahşice davranan bu şehir halkı kendi kanları ve malları için asla böyle bir şey yapmaz. Çünkü hayatta kalmak ve başkalarını yenmek için yardımlaşmaları gerekir. Bu zorba şehir halkının bu tür şeyler yapabilmesi için belirli karakteristik özelliklere sahip olması gerekir. Çünkü her insan kan döküp, zorla başkasının malını gaspedemez. Farabî'ye göre bu tür cürümlerde bulunan kimselerin ortak özellikleri, “Kabalık, kasvet, aşırı öfkeli olma, tekebbür, yiyecek ve içeceklerle dolu olmaktan kaynaklanan aşırı oburluk, cinsel ilişki isteğinde aşırılık ve bütün mallar için birbirleriyle çekişmedir. Bu ise buna sahip olanları zorla alt etme ve aşağılama yoluyla olur. Onlar her şeyi ve herkesi galebe altına alma görüşüne sahiptirler” (Fârâbî, 2020, s. 152). Bu kimseler şehrin bazı insanları olabileceği gibi bazen şehir halkının tamamı bu niteliklere sahip olabilir. Aşırı yiyip içen, elinde gücü bulunduran, kaba saba insanlar aynı zamanda şiddete eğilimlidir. Bu tespitler modern çağda, şehirlerdeki şiddetin ve zorbalığın nedenini de açıklıyor görünmektedir.

Devleti ayakta tutan temel dinamiklerden biri adalettir. Farabi'ye göre "adalet, daha önce paylaştırılmış olan iyi şeylerin, şehir halkı için korunmuş olarak baki kalmasını sağlayan şeydir. Adaletsizlik ise, bir insanın iyi şeylerdeki payının, ya bizzat o kişiye, ya da şehir halkına onun (kıymetçe eşit olan) bir bedeli iade edilmeksizin elinden çıkarılmasıdır. Bundan başka, iade, kişiye yapıldığında, o, ya şehre yararlı olmalı, ya da ona zararlı olmamalıdır (Farabî, 1987, s. 54). Doğal olarak böyle bir toplumda adalet düşüncesinin de bozuk ve çarpıtılmış olması beklenir. Huriye Tevfik'in de dikkat çektiği üzere Farabi adaleti iki türlü yorumlar: Erdemli şehirlerin halkına göre genel adalet ve erdemsiz şehirlere göre adalet. Erdemsiz şehirlere göre adalet zorbalıktır. Onlara göre bu doğal bir şeydir. Aksi şekilde davranmak korkaklıktır (Mücahid, 2005, ss. 67-68). Bu adamlara göre adalet gücünün zayıflara baş eğdirmesi ve köleleştirmesidir. Mağlubun da galip için zillete razı olması, köleliği kabul etmesi ve en yararlı olanı yapması doğal adaletin ta kendisidir (Fârâbî, 2021, s. 248). Aksi takdirde egemenliği ve gücü elinde bulunduran kimse alım ve satım gibi akitlerde ve emanetlerin iadesi durumunda kendi lehine ve menfaatine kararlar alamıyorsa bunun nedeni korku ve zayıflıktır (Fârâbî, 2021, s. 248). Görüldüğü üzere bu adamların adaletten anladıkları şey güçleri yetebildiğince zulüm etmektir. Yani gücünün aynı zamanda her koşulda haklı olduğu ahlaken ve mantiken bozuk bir siyasi sistemdir.

Bu kadar zorba ve gaddar olmalarının nedeni öncelikle yanlış bir bilgi ve bozuk bir ahlak temeline dayalı devlet anlayışına sahip olmalarıdır. İkincisi çok korkak oldukları için bu tür zulümlerde bulunmaktadırlar. Çünkü gücü kaybettiklerinde başlarına geleceklerin farkındadırlar. Peki güçlerini kaybedip zayıflama durumunda bu zorba insanlar ne yapacak? Bu durumun farkında oldukları için öncelikle güçlerini ve bu güçleri sağlayan galebe yoluyla insanlardan aldıkları malları muhafaza etmek, devamlı kılmak ve artırıp çoğaltmak amacındadırlar. Böyle bir durumda bu cahil ve zorba insanlar ya kendi aralarında yaptıkları bir ticari akit ve alım satım ile mallarını artırır ya da galebe yolu denilen her zaman hep birlikte başkalarını yenme arayışı içerisindeyler. Bir topluluğu yendiklerinde derhal bir başkasına yönelirler (Fârâbî, 2021, ss. 254-256). Bu sebeple fayda ve menfaat sağlamak için kendilerinden olmayanları yenilgiye uğratırlar yararlandıklarını ise bırakırlar ve zararlı olanları yok ederler (Fârâbî, 2021, s. 258). Yani daha fazla sermaye, daha fazla güç ve zorbalık ve zulüm şeklindeki şer döngüsünü devam ettirirler. Şu halde iki yöntemleri vardır: Güçleri yetiyorsa savaşır ve yok ederler, şayet savaşa güçleri yetmiyorsa hile, kandırma, hıyanet, tuzak kurma, ikiyüzlülük, aldatma ve yanıltma yoluna giderek varlıklarını korur ve devam ettirirler (Fârâbî, 2021, s. 260).

5. Zorba Şehrin Yöneticisi

Farabi felsefesinin kilit kavramlarından biri devletin yöneticisidir. En yetkin reis ya da İlk Reis, yasa koyma ve değiştirme yetkisine sahiptir. Bu yetkinliğe sahip olmayanlar ise önceki reisin yasalarını en güzel şekilde uygularlar (Fârâbî, 2020, ss. 114-120). Farabi'ye göre yönetici (er-Reis, Melik) neredeyse sınırsız tasarruf yetkisine sahiptir. Bunun nedeni ise, yönetici aynı zamanda bilge ve erdemli olduğu için yanlış düşüncelere dolayısıyla bu düşünce üzerine inşa edilmiş kötü eylemlere sahip değildir. Farabi'ye göre yönetici

“ahlak ve fiillerde orta ve mutedil olanı ortaya çıkaran kişi şehrin yöneticisi ve sultandır. Sultan’ın bunu kendisiyle ortaya koyduğu sanat ise siyasi sanat (*es-sana’atu’l-medeniyye*) ve sultanlık mahareti (*el-mihnetü’l-melikiyye*)dir (Farabî, 1987, s. 36). İdeal şehrin devlet başkanının temel amacı hem kendisinin hem de yönettiği devletin mutluluğudur. Bunu başaran devlet başkanı ise gerçek başkandır (Farabî, 1987, s. 40).

Görüldüğü üzere erdemli şehrin devlet başkanı şehrin en iyisidir ve erdemli şehrin kendisinden beklentilerini en yüksek seviyede yerine getiren kişidir. Aynı durum zorba şehirler için de geçerlidir. Zorba şehrin yöneticisi de adeta tüm bu kan dökme, yağmalama ve egemenlik kurma gibi zorbalıkların lokomotifidir. Farabî’ye göre bu kişi, kan dökme ve başkasına baş eğdirme konusunda şehrin en iyi olanıdır. Ayrıca bu konularda en iyi çözüm üreten kişidir. Bu noktadan sonra Farabi zorba şehrin yöneticisi hakkında çok çarpıcı bir tespitte bulunur. Ona göre zorba şehrin yöneticisi her zaman galip olarak görülmeleri ve her zaman başkaları tarafından mağlubiyete uğratılmaktan korunmuş olmaları ve kendileri dışındaki herkesin düşmanı olmaları için yapılması gereken şeyler hususunda onların en mükemmel görüşlü olanıdır. Dolayısıyla O, onların lideri ve hükümdarıdır. Ona ne kadar bağlılık gösterirlerse başkalarını yenmeye de o kadar muktedir olurlar (Fârâbî, 2020, s. 152).

Farabî’ye göre şehrin tamamı da zorba olmayabilir. Bazen tek kişinin bütünüyle zorba bir adam olabileceğini, yönetimi elinde bulundurup diğer insanları köleleştirip mallarına el koyacağını ve bunun için şehri ve şehrin yasalarını kullanacağını da dile getirir. Bu hükümdar için şehir halkı tıpkı av köpekleri ve şahinler gibi sadece bir araçtır. Mağlup ettiği şehir halkı da kölelerdir (Fârâbî, 2020, s. 154).

Devlet başkanı zalim ve zorba olursa halkın ne duruma geleceği tahmin bile edilemez. Tam da bu noktada bir İslam siyaset ve ahlak teorisyeni olan hukukçu Maverdî (ö. 1058)’nin şu tespitlerini aktarmadan geçemeyeceğiz:

Sultan’ın halka zulmetmemesi ve onları gerek arkadaşlarının gerekse görevlilerin zulmünden koruması (gerekir). Kendisi ve görevlileri Müslümanların canlarına, mallarına ve ırzlarına göz dikmemeli ve onlara şefkatle muamele etmelidir. Zulmün yol açtığı fesadın ve bunun tersi olan salahın ne olduğunu sana daha önce belirttik. Her bakımdan şeref, ıslah, fikir ve asalet yönünden Meli’ke ilk düşen görev, zulmü kaldırmaktır. Zira buna ancak sultanın gücü yetebilir. Maiyeti altındaki insanlara zulmetmesi bir sultan için düşüklük ve alçaklıktır. Birbirlerine zulmettiklerinde halkın sığınacağı tek mercii, yardım ve imdat isteyeceği tek makam yine sultandır. Fakat sultanın kendisi zulmetse, onu engelleyecek kimse olmadığı için zulüm, kalkması ve terk edilmesi mümkün olmayan yerleşik bir adet halini alır (Mâverdî, 2022, s. 284).

Burada dikkat çekmek istediğimiz diğer bir konu ise zorbalık şehri ile kendisi gibi cahil şehirlerden olan onur (kerame) şehri arasında benzerlikler vardır. Bilindiği gibi onur şehri, başkalarının veya kendilerinin onları onurlandırmasıyla mutlu olan şehirlerdir (Fârâbî, 2020, s. 140). Farabî’ye göre tegallüp şehri, ya temel ihtiyaçları, ya zenginliği,

ya hazları ya onuru veya bunların hepsinin tadını çıkarmayı amaç edinmiş olabilir. Bu özellikleriyle o bir zorbalık şehridir. Bir toplumdaki insanların her biri bu şeylerden farklı birine yönelmiş olabilir. Öyle ki boyun eğdirmenin verdiği hazzın dışında çok basit şeyler için de kan döküp adam öldürebilirler (Fârâbî, 2020, ss. 154-156).

Bu şehir halkından bir grup bazen elde edemediği bir mal veya can için büyük bir mücadeleye girer; savaş çıkarır ve kavga eder. Fakat galip geldiğinde haklarından feragat eder ve alacaklarını bağışlar. Böylelikle kendisinin daha onurlu ve yüce bir insan olduğu izlenimini oluşturmaya çalışır. Fakat Farabi açık bir şekilde tegallüp şehirlerinin, Onur şehirlerinden çok farklı olduğunu ve onun daha çok zorbaların şehirleri (*müddünül cebbârîn*) olduğunu ifade eder (Fârâbî, 2020, ss. 158-159). Ama onur kazanmak için ileri giden toplumlarda zamanla zorbalık şehrine dönüşür (Fârâbî, 2020, s. 148).

Bu şehir halkı hem zenginliğe düşkün hem de mal sahibi insanlardır. Çünkü bu, onurlu görünmek için bir araçtır. Böylece sadece kendilerinin gıpta edilenler ve gerçekten mutlu olup kazanç sahibi insanlar olduğunu zannederler. Bazen kendilerini çok cömert ve zarif kimseler zannederler. Kendileri dışındaki insanları küçümserler ve aşağılarlar. Onlar için şehir halkının kendilerine itaat etmesini önemli sebebi zengin olmalarıdır. Zorbalık yoluyla insanları kendilerine boyun eğdirdikleri ve zengin oldukları için kendilerine bir gurur arız olur. Böylelikle bunlar zorbalık zümresine dâhil olan ahmak insanlardır (Fârâbî, 2020, s. 158). Zenginlikteki amaçları ise oyun, eğlence ve çoğunluğu cinsel ilişkiye dayalı hazlar gibi niceliksel ve niteliksel şeylerdir. Görüldüğü üzere onur şehri ve zorba şehir arasında bazı karakter benzerlikleri vardır. Bu da her ikisinin cahil şehirlerden olmasından kaynaklanmaktadır.

Sonuç

Şehirleri erdemli ve erdemsiz olarak tasnif eden Farabi, erdemsiz şehirlerin bir parçası olan cahil şehirlerin içerisinde zorba bir sınıfın olduğuna dikkat çekmektedir. Bilgisizliğin veya yanlış bilginin insanların ruhlarını kirlettiği, bununda ahlaksız davranışlara sürüklediği görülmektedir. Bu ahlaksız davranışları sergileyen bir toplum da zorba insanların oluşturduğu şehirler ve devletlerdir. Devleti kuran zihniyet yanlış ilkelere dayanırsa devlet de bu ilkelere göre hareket edecek ve kendinden olmayanları bu ilkelere uymaya zorlayacaktır. Zorbalık ve zalimler iktidara gelirse devlet de zorba olup bir savaş ve kıyım makinesine dönüşecektir. Bu durumda diğer insanları savaş yaparak veya hileli yollara başvurarak ya kendine dönüştürecek, ya kontrol edebileceği bir hizmetçi ve köle yapacak ya da bütünüyle kan dökerek yok edecektir.

Bu zorba insanların kurduğu devlet elbette tiranik ve diktatöryal bir devlet olacak ve kimseye söz, yaşam ve mülkiyet hakkı tanımayacaktır. Bu amaç için her şeyi meşru ve mubah görecektir. Çünkü bunlar için kan dökmek, insanları köle edinmek ve başkalarının malına sırf güçlü olduğu için el koymak sadece bir araç değil aynı zamanda hayatın amacı ve mutluluk veren eylemlerdir. Bu da şunu göstermektedir: Doğru bir bilgiye, doğru bir ahlaki ilkeye ve sahih bir inanca dayanmayan maddi güç, canavar gibi yıkıcı bir etkiye sahiptir. Çünkü güçlü olduğu için haklı olduğu zannına kapılmıştır.

Farabi tüm bu şehirleri ya da devletleri sayarken asla bir din, millet veya kültürden hareketle siyaset teorisini veya devlet modellerini örneklendirmemektedir. Biz de ona sadık kalarak spesifik bir devlet veya millet üzerinden bir örneklendirme yapmayacağız. Zaten yaşadığımız çağda bu örnekler kendilerini öylesine ifşa etmiş durumdadır ki bu organize kötülüğün ve tasarlanmış zulümlerin faili devletlerin kim olduğunu görmemek için sadece kör değil aynı zamanda sağduyudan yoksun ve mantıksal muhakemeyi kaybetmiş olmak gerekir. Şunu da belirtmek gerekir ki bu devletlerin halklarının tamamının da yapılanlara taraf olmadığını hatta karşı olduğunu görüyoruz. Bir isim vermekten uzak durmamızın bir sebebi de budur. Farabi'den hareketle şunları söyleyebiliriz: Toplumlari bilgelik ve erdem noktasında eğitip bilinçlendirerek dünyanın sadece bir millet, ideoloji ve inanca değil tüm insanlara ait bir yaşam alanı olduğunu insanlara öğretmemiz gerekir. Çocuklarımıza kimsenin bir diğerrinin yaşam alanına müdahil olmadığı sürdürülebilir bir barışın egemen olduğu; daha özgür, güvenilir ve mutluluk verici bir dünya bırakmak zorundayız. Onlara güçlünün değil doğrunun haklı olduğu bilincini inşa edersek umarız bugün hâkim olan zorbalık söner ve daha adil, barışçıl ve güvenilir bir dünya kurulur.

Kaynakça

- Farabî. (1987). *Fusûlü'l Medenî (Siyaset Felsefesine Dair Görüşler)*. (H. Özcan, Çev.). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Farabî. (2008). *Kitabu'l-Hurîf (Harfler Kitabı)*. (Ö. Türker, Çev.). İstanbul: Litera yayıncılık.
- Farabî. (2018). *Mutluluğun Kazanılması (Tahsilü's Saade)*. (A. Arslan, Çev.). (3. bs.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Farabî. (2019). *İlimlerin Sayımı (İhsau'l Ulum)*. (A. Arslan, Çev.). (1. bs.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Fârâbî. (2020). *Es-Siyâsetü'l Medeniyye-Mevcutların İlkeleri*. (Y. Aydınli, Çev.). (1. bs.). İstanbul: Litera yayıncılık.
- Fârâbî. (2021). *El-Medinetü'l Fâzıla (Kitâbü'l Mebâdî Ârâi Ehli'l Medineti'l Fâzıla)*. (Y. Aydınli, Çev.). (3. bs.). İstanbul: Litera yayıncılık.
- Kınalızade, A. E. (2010). *Devlet ve Aile Ahlakı* (1. bs.). İstanbul: İlgi Kültür Sanat.
- Mâverdi, E. H. (2022). *Nasihatü'l Mülûk -Yöneticilere Tavsiyeler Kitabı-*. (M. Sarıbiyık, Çev.). (4. bs.). İstanbul: ARK kitapları.
- Mücahid, H. T. (2005). *Farabi'den Abduh'a Siyasi Düşünce*. (V. Akyüz, Çev.)İz yayıncılık (2. bs.). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Özalp, H. (2023). Karakterin Şehri ve Şehrin Karakteri Bozması: İslam Siyaset Düşüncesinin Ayrık Otları (Nevâbit/ Türediler). H. Yekbaş ve A. Yüksel (Ed.), *Şemseddin Sivasî Anısına Şehir ve Kimlik* içinde . Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.